

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN YARADICILIĞINDA DASTANÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİ

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya – ədəbiyyat

İddiaçı: **Aynur Mətləb qızı Səfərli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru
Ramiz Baxşəli oğlu Əskərov

filologiya elmləri doktoru
Əhməd Məmməd oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, akademik
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər Adil oğlu Rəsulov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nurlanə Musa qızı Mustafayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya Şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, akademik
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanda cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələlərində Türkmənistanla olan əlaqələr hər iki xalqın bir-birinə yaxınlaşmasına və aralarında ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təşəkkülünə, dil yaxınlığı, adət-ənənələrinə, coğrafi şəraitinə görə bir-birinə olan yaxınlıq bu xalqların ədəbiyyatlarında da bənzərliklərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Türkmən xalqının tarixində XVIII əsr ictimai-siyasi cəhətdən keşməkeşli bir dövr idi. Həmin əsrdə İran şahlarının, Buxara və Xivə xanlarının ölkəyə hücumu, qarətçiliyi, türkmən qəbilələrinin bir-biri ilə didişməsi ölkə təsərrüfatının inkişafına ziyan vururdu. Belə bir şəraitdə də təbii olaraq türkmən xalqı öz ictimai-mədəni həyatını istədiyi kimi qura bilmədiyi üçün ədəbiyyatını da inkişaf etdirə bilmirdi. XVIII əsrdə Azərbaycanın vəziyyəti də müəyyən qədər qardaş ölkənin vəziyyətini xatırladırdı. Bir tərəfdən təcavüz və xarici hücumlar, digər tərəfdən yerli xanların didişməsi, feodal zülmü demək olar ki, hər iki ölkə üçün xarakterik hal idi.

Müstəqillik illərində isə bu ölkələr təbii olaraq dövlət quruculuğu işlərinə diqqət ayırdığı üçün mədəni əlaqələrdə müəyyən durğunluq yaranmışdır.

Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində “Klassik türkmən ədəbiyyatı” fənni, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Bakı Avrasiya Universitetində həm bakalavr, həm də magistratura pillələrində ayrıca fənn kimi olmasa da, “Türk xalqları ədəbiyyatı” fənninin daxilində tədris olunur. Bütün türk dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda da türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqat aparmağa ciddi ehtiyac vardır. Hazırkı dövrdə bu boşluğun doldurulması istiqamətində müəyyən işlər görülməyə başlanılmışdır. Bu mənada ölkəmizdə professor Ramiz Əskər, professor Firuzo Ağayeva, fil.f.d İsmixan Osmanlı, Elmira Fikrətqızı, Sevinc Musayevanın türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı araşdırmalar təqdirə layiqdir. Hətta F.Ağayeva Azərbaycan və Türkmənistan xalqları arasında ədəbi əlaqələrin inkişafındakı xidmətlərinə görə Türkmənistan Respublikasının prezidenti tərəfindən qızıl medalla

təltif olunmuşdur. Xalq yaradıcılığı bir çox şairlər üçün əsil mənbə olsa da, türkmən şairlərinin yaradıcılığında şeir yazmaq ənənə halını almışdır.

Təbii ki, türkmən ədəbiyyatında da ilkin formalaşma mərhələsindən başlayaraq Vəfai, Bayram xan, Azadi, Əndəlib, Fəraqi, Kəminə kimi onlarca şair söz və sənət ustası kimi seçilmiş, özlərindən sonra gələn qələm əhlinin yaradıcılığına bu və ya digər dərəcədə işıq salmışlar. Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi şairlərin Azərbaycan ədəbiyyatında oynadıqları rolü həmin müəlliflər türkmən poeziyasında yerinə yetirmişlər. Qədimdən gələn sələf-xələf münasibətləri də türkmən ədəbiyyatında davam etdirilmiş, formalaşmış klassik şeir ənənəsi nüfuzunu XIX və XX əsr ədəbiyyatında da özünü göstərmişlər.

Nurməhəmməd Əndəlibin həyat yolunun öyrənilməsi şeir və poemalarının ədəbi-bədii təhlili, dastanlarının ideya bədii xüsusiyyətləri, klassik türkmən ədəbiyyatında mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslıq və türkologiyanın maraq dairəsində olan məsələlərdəndir. Bu problemlər müstəvisində elmi dəyərləndirilmə aparılması müasirliklə tarixiliyin vəhdəti və bağlılığı zəminində də başlıca əhəmiyyət daşıyır.

Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi klassik Azərbaycan şairləri türkmən ədəbiyyatının formalaşması və yüksəlişinə ciddi təsir göstərmişdir.

Görkəmli şairimiz N.Gəncəvidən başlayan “Leyli və Məcnun” ənənəsinin klassik türkmən ədəbiyyatında bir çox davamçısı olduğu kimi, XVIII əsrdə Nurməhəmməd Əndəlib yaradıcılığında da belə bir mövzunun qələmə alınması təsadüfi deyil. Dastançılıq ənənələri kontekstində həmin məsnəvinin filoloji təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiq olunmayan N.Əndəlib irsinin bədii-estetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, poema və tərcümə yaradıcılığı, dastançılığı və onun təsiri ilə yaranan dastançılıq dissertasiyada aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Dastançılıq ənənələri problemi nəinki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, dünya tədqiqatçılarının da diqqət mərkəzində

dayanan məsələlərdən olmuşdur. Bu mənada, istər Azərbaycan, istərsə də türkmən ədəbiyyatşünaslığında aparılan araşdırmalar diqqəti cəlb edir.

Ümumi nəzəri planda rus ədəbiyyatşünaslığında dastançılıq kontekstində, B.Jirmunski, M.S.Samoyloviç, B.B.Bartold, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında H.Araslı, M.Təhmasib, X.Koroğlu, P.Xəlilov, A.Nəbiyev, N.Cəfərov, K.Vəliyev və s. kimi görkəmli alimlərin adlarını çəkə bilərik.

Təbii ki, Azərbaycanda türkologiya elmində birbaşa olmasa da, monoqrafik tədqiqat və məqalələrdə türkmən ədəbiyyatının müxtəlif dövr və problemlərinə, ədəbi şəxsiyyətlərinə dair əsərlərdə maraqlı məsələlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Xaliq Koroğlu, Füzuli Bayat, Pənah Xəlilov, Araz Dadaşzadə, Arif Əmrahoğlu, Ramiz Əskər, Elman Quliyev, Firuzə Ağayeva, Elmira Fikrətqızı, İsmixan Osmanlı, Sevinc Musayeva və digərlərinin adlarını qeyd etmək olar.

Əndəlibin ədəbi irsi elmi baxımdan XIX əsrdən etibarən araşdırılmağa başlanmışdır. D.A.Vamberi 1867-ci ildə Leypisiqədə almanca nəşr etdirdiyi “Cağatay ədəbiyyatı antologiyası”nda “Sədi Vəqqas” mənzuməsinin əsl nüsxə ilə birlikdə tərcüməsini vermişdir. Şairin həyatı və ədəbi şəxsiyyəti ilə bağlı dərin araşdırma aparan professor Gəldi Nəzərov 1973-cü ildə “Yusif və Züleyxa” dastanının tənqidi mətnini nəşr etdirmişdir. Onun səyi ilə dastan 1987 və 1991-ci illərdə də nəşr olunmuşdur. Alim Əndəlibin “Nəsimi” məcmuəsini də tənqidi mətnlə birlikdə 1978-ci ildə nəşr etdirmişdir. Şairin “Baba Rövşən” və “Zeynal Ərəb” dastanlarını Mirat Çariyev, Oğulgözəl Masayeva və Amanberdi Nuryağdiyev hazırlamış və 1991-ci ildə nəşr etdirmişlər. Şairin “Sədi Vəqqas” mənzuməsinin ilk dəfə 1990-cı ildə A.Nuryağdiyev hazırlamış və nəşr etdirmişdir. “Oğuznamə”ni 1990-cı ildə ilk dəfə çap etdirən Əhməd Bekmıradov N.Əndəlibi elmi baxımdan dərindən araşdıran alim kimi yaddaşlarda qalmışdır.

N.Əndəlibin yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri – poemaları, dastan yaradıcılığı, lirikası, tərcümə yaradıcılığı üzrə bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Belə tədqiqatçılar arasında təbii olaraq türkmən müəlliflər daha çox üstünlük təşkil edir.

Elmi araşdırmalar məqalə, kitab və dissertasiya formatında

daha çox işlənmişdir.¹

Şairin irsi ilə bağlı tədqiqatlar arasında Türkiyə alimlərinin də tədqiqatları yer almışdır.² Azərbaycanlı alimlər də N.Əndəlibin yaradıcılığına biganə qalmamışlar.³

¹ Meredov A.M., Nepesov T.N., Qullayev N.Q. Büyük şaire adanmış desanlar // Mugallimler gazetesi. Aşgabat, 1971-ci il, 6 avqust. - s.2; Meredov, A.M. Andalip ve XVIII asr türkmen edebiyatında tercüməçilik anenesi // - Aşgabat: TSSR İlimlar Akademisinin 19. Haberleri. İctimai ilmler seriyası, - 1971, №3. - s.18-23; Meredov, A.M. Klasik edebiyatda tercüməçilik ənənəsi // - Aşgabat: TSSR IA-nın 19. Haberleri, İctimai ilmler seriyası, -1971, №3, - s. 33-37; Meredov, A.M. Görkəzilən iş / A.Meredov. - Aşgabat: İlim, -1970. - 289 s; Meredov, A.M., Nepesov, T.N., Axundov, B.A. Andalip ve Esiri // - Aşgabat: Sovet edebiyatı jurnalı, - 1976, №1, s.9 -18; Meredov, A.M., Ahallı, S.A. Nurmuhammed Andalip və lirikası // - Aşgabat: Türkmənistanın halk magarifi dergisi, - 8 iyul 1976-cı il, № 2, s.8-11; Geldiyev, G.G. Ədəbi tezeliyi sakasında // Sungat gazetesi. - Aşgabat, 2011, 2 şubat. - s.4; Geldiyev, G.G. Kıramatlar çeper serişte // Türkmen dili gazetesi. - Aşgabat, 2011, 2 şubat. - s.2; Çarıyarova, O.Ç. Sahır Mudimilik Oguznaması // Mugallimler gazetesi. Aşgabat, - 2011, 11 mart. - 110 s; Atdiyeva, A.A. Yusup-Züleyha Dessanı haqqında // Mugallimler gazetesi. Aşgabat, -2011, 9 fevral. - s.3; Övezova, A.Ö. Ədəbi Taglimat. Mugallimler qazeti, Aşgabat, 2011, 4 şubat. s.2; Muhammedova, B.M. XI-XIV asr Türkmen tilinin tarihi boyunca dernevler B.Muhammedova. - Aşgabat: İlim, -1973. 100 s; Biray, N. Yusup-Züleyha'da Nurmuhammed Andalip'in kərişik dil özelliikleri // I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler-I, - Ankara: - 2007. - s. 411-434; Öztürk, A. Nürmuhammed Andalip'in "Nesimî" adlı eseri (giriş-dil özelliikleri-metin-sözlük) / Yüksek lisans tezi / Danışman: prof.Dr. Gürer Gülsevin. - İzmir, 2008. - 572 s; Bekmiradov, A.B. Andalip hem oguznamaçılık debi / A.Bekmiradov. - Aşgabat: Türkmenistan SSR Bilimler Akademiyası, - 1987. -127 s; Aşirov, A.A. XVIII asr Türkmen poemleri / N. Aşirov. - Aşgabat: İlim, -1990. - 280 s; Rahmanov, A.R. Ovuz hanın döreyişi. Yaşlık / A.Rahmanov. - Aşgabat: İlim, -1992. - s.19-50; Bekmiradov, A.B. Gadımı türkmen eposı "Oğuznama" Sovet edebiyatı / A.Bekmiradov. Aşgabat: İlim, - 1987. - 120 s;

² Aça, M.D. Oğuznamecilik geleneği ve Andelip Oğuznamesi / M.D.Aça. - İstanbul: IQ Yayıncılık, -2003. - 304 s; Sakaoglu, S.M., Duymaz, A.M. İslamiyet öncesi türk destanları. (İncelemeler- Metinler) / S.M.Sakaoglu, A.M.Duymaz. - İstanbul: Ötügen yayınları, -2002. - 256 s; Türkmen, F.H., Geldiyev, G.G. Türkmen şiiri antolojisi / F.Türkmen, G.Geldiyev. - Ankara: Türksoy Yayınları, - 1995. - 942.s; Kardeş Kalemler. (Aylık Avrasya edebiyat dergisi). Editor: Ali Akbaş. - Ankara: Türkmen şair Nurmuhammed Andelip'in doğumunun 350. yılı anısına. Yıl: 5, Sayı: 54, Ankara: Avrasya Yazarlar Birliği, - Haziran 2011. - 96 s;

³ Əndəlib, N.Q. Şeirlər, poemalar, dastanlar / N.Q.Əndəlib / Tərtib edən,

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektinin əsasını Nurməhəmməd Əndəlibin dastan yaradıcılığı təşkil edir.

N.Əndəlibin bədii, tənqidi, fəlsəfi, lirik-epik və tərcümə yaradıcılığı tədqiqatın predmetində dayanan məsələlərdir. N.Əndəlibin yaradıcılığı ilə müasirlərindən M.Fəraqi, M.V.Kəminə, M.M.Xarəzmi, M.Nepesin irsi arasında əsaslı oxşarlıqlar və paralelliklər nəzərə çarpır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi türkmən ədəbiyyatında dastançılıq meyllərini, onun nəzəri-estetik məsələlərini, N.Əndəlibin mühitini, yaradıcılığının mövzu dairəsini təhlil və tədqiq etməkdən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etməyi nəzərdə tuturuq:

- Türkmən ədəbiyyatında dastançılıq ənənələri məsələlərini işıqlandırmaq, onun elmi-nəzəri şərhini vermək;
- Nurməhəmməd Əndəlibin həyatı və yaradıcılığını, onu yetişdirən ictimai-mədəni mühiti öyrənmək;
- Nurməhəmməd Əndəlibin XVIII əsr türkmən ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında oynadığı rolu üzə çıxarmaq, digər şairlərdən fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Nurməhəmməd Əndəlibin dastançılıq sahəsinə gətirdiyi yenilikləri təhlilə cəlb etmək;
- N.Əndəlibin dastançılıq ənənələri baxımından özündən sonrakı şairlərə təsirini araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı analiz və sintez prinsipilə tarixi və tarixi-müqayisəli metoda üstünlük verilmişdir.

Faktoloji materialın təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın yazılmasında müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri müddəaları əsas

türkməncədən uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi: Prof. Ramiz Əskər. - Bakı: MBM, - 2011.- 292 s; Göroğlu, H.G. Nurməhəmməd Əndəlibin - XVIII – XIX əsrlər türkmən ədəbiyyatının tarixi boyunca oçerklər / H.Göroğlu. - Aşgabat: İlim, - 1967. – 79 s; Короглы, X.Г. Огузский героический эпос / X.Короглы. - Москва: Наука, - 1976, - 132 с; Bayat, F.X. Oğuz dastan dünyası. Oğuznamelerin tarixi, mitoloji kökenleri ve teşekkülü / F.X. Bayat. - İstanbul: Ötüken Neşriyat, - 2006. - s.328 s.

götürülmüşdür. Həmçinin Türkiyə, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan və Rusiyada aparılan tədqiqatlardan, ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-estetik prinsipləri ilə əlaqədar əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında dastançılıq ənənələri güclü şəkildə özünü göstərməkdədir;
- N.Əndəlib XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında islami mövzunun ən aparıcı şəxsiyyətlərindən və dövrünün islami əxlaqını ən yaxşı şəkildə təbliğ edən ədiblərdən olmuşdur;
- N.Əndəlib türkmən ədəbiyyatının Məxdumqulu Fəraqi, Məmməd Vəli Kəminə, Molla Murad Xarəzmi, Molla Nepes kimi şairləri üçün ədəbi məktəb olmuşdur;
- N.Əndəlib türkmən xalqının mədəniyyət tarixinə şərəfli səhifələr yazmış, türkmən ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fikrinin, demokratik-maarifçilik ideyasının carçısı, ictimai zülm və bərabərsizliyə, orta əsr feodal geriliyinə, mövhumat və xurafata qarşı fəal və barışmaz mübarizə aparən ziyalılıq nümunəsidir;
- N.Əndəlib sözün həqiqi mənasında bir maarifçi və türkçü şairdir;
- N.Əndəlib mövzu zənginliyi və rəngarəngliyi ilə qələmə aldığı əsərlərdə türkmən xalqının estetik zövqünün yüksəldilməsində, xalqın milli özünüdərk ruhunun tərbiyələndirilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir;
- Əndəlibin yaradıcılığı sevgi ilə yanaşı tarix, coğrafiya, mədəniyyət, vətən, həyat, qəhrəmanlıq, inanc və inam kimi mövzuları da əhatə etmişdir;
- N.Əndəlib klassik türkmən ədəbiyyatında oğuznaməçilik və dastançılıq ənənələrinin əsasını qoymuşdur;
- N.Əndəlib ilk yazılı dastan (“Leyli-Məcnun”, “Yusif-Züleyxa”, “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb”) ənənəsinin əsasını qoymuşdur;
- Türkmənistanda tərcüməçilik məktəbinin əsasını qoyan ilk şair olmuşdur (ərəbcədən “Məqsədnamə”, farscadan “Dörd mələk”, “Mirzə Həmdəm” dastanlarını, Füzuli, Cami və Nəvainin şeirlərini ərəb və fars dillərindən türkməncəyə tərcümə etmişdir);

- N.Əndəlib klassik türkmən ədəbiyyatını xalq ənənələri və mədəniyyəti ilə bağlayan ilk türkmən şairi olmuşdur;
- Ən əsas özündən öncəki türkmən şairlərinin cağatayca yazmaq tilsimini sındıraraq ilk dəfə ana dilində – türkməncə yazmaqla bir ilkə imza atmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun tədqiq tarixindən bəlli olduğu kimi, indiyə qədər Türkmənistan, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında N.Əndəliblə bağlı müxtəlif məqalələr yazılıb, monoqrafik tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycanda bu şairin yaradıcılığı elmi-tədqiqat işi səviyyəsində işlənməmiş, diqqətdən kənar qalmış, xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Onun həyat yolu, mühiti, dastançılığı və lirik əsərləri haqqında lazımı qədər elmi-nəzəri araşdırmalar aparılmamışdır.

Dissertasiya Azərbaycanda N.Əndəlibin həyat yolunu, yaradıcılığını elmi ardıcılıqla və sistemli şəkildə öyrənən ilk müstəqil araşdırmaçıdır. Zəngin faktiki materiallar əsasında araşdırılmış tədqiqatda N.Əndəlibin yaradıcılıq qaynaqları və ilkin formalarının üzə çıxarılmasına təşəbbüs göstərilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq N.Əndəlibin lirik-epik, poema və tərcümə yaradıcılığı, Əndəlibə qədərki şifahi türkmən ədəbiyyatı dastançılığı və Əndəlibin yaradıcılığında dastançılıq ənənələri araşdırılmış, Azərbaycan dastanları ilə N.Əndəlibin dastan yaradıcılığı müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “Nurməhəmməd Əndəlibin yaradıcılığında dastançılıq ənənələri” adlı dissertasiya buna bənzər mövzuda yazılacaq dissertasiyalar üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Dissertasiyanın əsas müddəə və nəticələrindən XVIII əsr türkmən ədəbiyyatı tarixi və N.Əndəlibin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaların aparılmasında, dastançılıq ənənələrinə dair monoqrafiya və kitabların yazılmasında istifadə oluna bilər. Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin Şərqsünaslıq və Filologiya fakültələrinin proqram, dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtibində, xüsusi kurs mühazirələrin hazırlanmasında yararlanmaq mümkündür. Dissertasiyanın əsas mülahizə və qənaətləri mövzu ilə əlaqədar yazılan tədqiqatlar üçün də faydalı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Bakı Dövlət

Universitetinin “Türkologiya” kafedrasında hazırlanaraq müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddələri və nəticələri dissertantın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Kommissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq nüfuzlu məcmuə və jurnallarında dərc etdirdiyi elmi məqalələrində, bir sıra beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumlardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 10 səhifə, I fəsil 50 səhifə (102208, 88662 işarə), II fəsil 62 səhifə (130846, 113333 işarə), III fəsil 31 səhifə (64836, 56092 işarə), Nəticə 3 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 19 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 179 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeşiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** “**Nurməhəmməd Əndəlibin lirik-epik yaradıcılığı**” adlanır. I fəslin “**Nurməhəmməd Əndəlibin mühiti və həyatı**” adlı paraqrafında Nurməhəmməd Əndəlibin yaşadığı mühit, doğum və vəfat tarixləri, təxəllüsü ilə bağlı tədqiqatçıların fikirləri öz əksini tapmışdır. Şairin doğum tarixi ilə bağlı iki fikir mövcuddur: bir qism tədqiqatçı hesab edir ki Əndəlib 1710-11-ci illərdə, digər qism

tədqiqatçılar isə hesab edir ki, 1665-ci ildə doğulmuşdur. Bu cür ikili fikirlərin yaranmasına da səbəb şairin Şir Qazi və Şah Qazi xanın dövründə yaşaması ilə bağlı müxtəlif versiyaların olmasıdır.

Əndəlibin 1710-11-ci illərdə doğulması Şir Qazi xanın dövründə yaşamasına və onun himayəsini görməsinə uyğun gəlir. Həmin Şir Qazi xan 1719-20-ci illərdə Xivədə öz adını daşıyan məşhur Şir Qazi mədrəsəsini açmış, Orta Asiyalı şairlərin əksəriyyəti burda təhsil almışdır ⁴. Əndəlib 1740-cı ildə 80 yaşında vəfat etmişdir.

Şah Qazi xan isə çox gənc yaşında taxta çıxmışdır və 2 il hakimiyyətdə olmuşdur. Belə gənc hökmdarın hakimiyyət çəkişmələri və daxili parçalanmaların, savaqların olduğu bir vaxtda şairə himayəçilik etməyə necə vaxtı, imkanı ola bilərdi?⁵

“Yusif-Züleyxa” dastanı ilə “Risaleyi-Nəsimi” poemasında da şairin özü haqqında məlumatlar yer almışdır.

*“Adım idi Nurməhəmməd Qərib,
Sözdə təxəllüsüm idi Əndəlib.
Şəhrimiz Ürgənc - vilayət idi,
Xanımız Şirqazi himayət idi.
Əsli məkanım ki, Qaramazdır,
Adama əşrətdə qışü-yazıdır”⁶*

Ancaq bütün bunlarla yanaşı yenə də zidd məqamlar ortaya çıxır.

Əndəlibin 1228 nömrəli qovluqda olan “Yusif və Züleyxa” dastanı 1710-11-ci illərdə qeydə alınıb. Şir Qazi xan isə 1714-15-ci illərdə taxta çıxmışdır. Bu zaman da təbii olaraq “şair öz dastanını Şir Qazi xanın dövründə necə yazı bilər?” - sualı ortaya çıxır.

⁴ Əskər R.B. Türk xalqları ədəbiyyatı oçerkləri – 1. - Bakı: MBM, - 2011. s.99-100

⁵ Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri / Tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi: prof. Ramiz Əskər. - Bakı: MBM, - 2011, s.14

⁶ Əndəlib, N.Q. Seçilmiş əsərləri. Lirik şeirlər. Poemalar / N.Q.Əndəlib. [2 cildə]. I cild. Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəşrə hazırlayan: İsmixan Osmanlı. Bakı: Mütərcim, - 2011, s.15

Qənaətimizə görə Əndəlib digər dastanlar kimi bu dastanını da müəyyən hissələr şəklində yazmışdır. O dastanının əvvəlində qeyd etmişdir ki, bu əsəri yoldaşlarının, həmvətənlərinin, şairin öz ifadəsilə desək həmdərdlərinin xahişi ilə qələmə almışdır. Bu barədə şair belə deyir:

*“...Neçə müddət idi farağat işim,
Yox idi heç kimsə ilə danışım.
Gəldi yenə bir neçə həmdərd,
Qürbə şecaqattan şeir-mərd”⁷*

Göründüyü kimi Əndəlibin 1710-11-ci illərdə qələmə aldığı dastanda girişin olmaması bu kimi vəziyyətlə bağlı olmuşdur. Şir Qazi xanın taxta çıxdıqdan həməən sonra ətrafına elm adamlarını,

şairləri toplaması, onların problemləri ilə maraqlanması, öz adına mədrəsə inşa etməsi xanlıq dövrünün ilk illərinə təsadüf edir. Bu da 1715-20-ci illərə gedib çıxır. Munisin verdiyi məlumata əsasən, Şir Qazi xan hərbi səfərlərə daha çox vaxt ayırmışdı.⁸

Beləliklə, “Əndəlib dastanını Şir Qazi xanın hökmdarlıq dövrünün ilk beş ilində (1715-20-ci illərdə) yazmışdır” desək daha inandırıcı olar. Həmin illərdə şair 55 yaşında olsa, 1715-20-ci illərdən 55-i çıxsaq Əndəlibin 1660-65-ci illər arasında doğulduğu həqiqəti ortaya çıxar.

Şair “Əndəlib”, “Qərib”, “Əndəlibi-binəva”, “Əndəlibi-zar”, “Əndəlibi-bəlakeş”, “Əndəlibi-Na-təvan”, “Əndəlibi-xəstə” təxəllüslərilə yazıb yaratmışdır.

I fəslin “**Nurməhəmməd Əndəlibin lirik yaradıcılığı**” adlı ikinci paragrafında şairin lirika yaradıcılığından bəhs edilmişdir. Şairin nəşr edilən 35 şeirindən 23-ü müxəmməs, təxmis və

⁷ Əndəlib, N.Q. Şeirlər, poemalar, dastanlar / N.Q.Əndəlib / Tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi: Prof. Ramiz Əskər. - Bakı: MBM, - 2011, s.225

⁸ Bekmiradov Ahmet. Kitap Gördüm Andelip'ten: [http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm] / Çevirenler: Pena Toyliyev, Nurcan Güder. Kardeş kalemler. Yıl 5, Sayı: 54, Ankara:Haziran 2011,audio kitab.

müsəmmələrdən ibarət lirik şeirlərdir ki, bu da 1200 misra olaraq qeyd edilir.

Qəzəlin ümumi cəhətlərindən kənara çıxmayan şair 5-11 beyti əsasında yazmışdır.

“Boldı Əndəlib”, “Cananına yetmə”, “Çəndan-çəndan” adlı şeirlərdə beytlərin sayı 5, “Nə bəla xub”da 7, “Cəbri-cəfaya” və “Tap açdı”da 8, “Rəşki-pərizadı” adlı şeirdə isə 11-dir.

Beləliklə, Əndəlibin üç qəzəli beş, iki qəzəli səkkiz, bir qəzəli 7, bir qəzəli isə 11 beytdən ibarətdir. Qəzəllərində türkmən dilində sözlər çoxluq təşkil etsə də farsca və ərəbcə sözlər də yetəri qədərdir. Şairin qəzəllərində söz birləşmələri ərəb-fars və türkməncə-farsca olmaqla iki qrupa bölünür. Türkmən ədəbiyyatına “təzmin” növünü gətirən Əndəlibin qəzəllərində psixoloji məqamlar daha dəqiq açılır.

“**Nurməhəmməd Əndəlibin poema yaradıcılığı**” adlı üçüncü paraqrafında Əndəlibin “Oğuznamə”, “Sədi Vəqqas”, “Hekayəti-firon”, “Risaleyi-Nəsimi” poemalarının ideya-məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

“Mənzumə” (poema və ya məsnəvi) termini türkmən ədəbiyyatında XX əsrdən istifadə olunmağa başlamışdır. Amma bu o demək deyil ki, həmin dövrdən əvvəl poema növündə əsər olmamışdır. Türkmən ədəbiyyatının tarixində ilkin dövrlərdən mənzumə termininin tələblərinə cavab verən əsərlər vardı. Türk dilli yazılı ədəbiyyatda günümüzdə çatan ilk mənzumələr XI əsrdə yaşayan Yusif Xas Hacibin “Qutadğu bilik”, XII əsrdə yaşayan Həqayiq Əlinin “Hekayəti-Yusif” mənzumələrini nümunə olaraq qeyd edə bilərik. Orta əsr türkdilli ədəbiyyatın sonrakı dövrlərində meydana çıxan mənzumələrə Füzuli ilə yanaşı Fəxrinin “Xosrov-Şirin”ni, Vəfainin “Rövnəqül-İslam”ını, Ata İhsan Şeyxin “Oğuznamə”sini nümunə göstərmək olar.

Oğuzların dini-fəlsəfi baxışlarını, dini-mifoloji fikirlərini, ictimai-siyasi sistemini, həyat tərzini bədii düşüncəsini əks etdirən əsərlər olan “Oğuznamə” haqqında yazılanlar bu yarım-fəsildə öz əksini tapmışdır. İlk yazılanı Dəvadarinin əlimizə gəlib çatmayan “Dürər-üt-tican” adlı tarixi əsəridir. Əndəlibin “Oğuznamə”sindən də başqa “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisan-i tayfayi Oğuz” adlı Drezden nüsxəsi, “Hekayəti Oğuznameyi Kazan

bəy və qeyri” adlanan Vatikan nüsxəsi, Uyğur hərfilə yazılmış “Oğuz Hakan” (XIII əsr), Uzunköprü “Oğuznamə”si (XIII-XIV əsr), F.Rəşidəddin “Oğuznamə”si (“Cam üt təvarix” adlı əsərində yer alan “Tarixi-oğuzan və türkan” bölümü) (1303), Əli Yazıcıoğlu “Oğuznamə”si (“Təvarixi Əli Səlcuq” adlı əsərində yer alan Oğuznamə) (1436), Salur Baba Qul Əli oğlu Xiridarinin “Oğuznamə”si (XVI əsr), Ata Ehsan Şeyxin (XVI əsr), Əbülqadir Bahadır xanın “Türk səcərəsi” (1660), Cüveyninin “Tarixi-Cahanquşa”, “Məcmül-Bənzəü”, “Məhəmməd Əli” (XVII), “Bənzəri tərakimə”, Kazanda tapılan “Oğuznamə” nüsxəsi və Əndəlibin “Oğuznamə”si elm aləminə məlumdur. Bu əsərlər H.Araslı, F.Zeynalov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, F.Bayat, R.Əskər, İ.Osmanlı kimi tədqiqatçıların səyi nəticəsində Azərbaycanda tədqiq edilmişdir.

Əndəlib çox əsrlik oğuznaməçilik ənənəsinin tarixində ilk dəfə olaraq türkmən nəslinin başçısı olan Oğuz xanın tarixi-bədii tipini yaradan və poetikləşdirən şairdir. Poema üç min illik yaşı olan 24 hərfli qədim oğuz-türkmən əlifbası haqqında məlumat verməsi ilə fərqlənir. Poemada insanın yaradılışı haqqında yer alan sağlam-fəlsəfi düşüncələr poetik yolla ifadənin ən gözəl nümunəsi hesab oluna bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a dərinlən bələd olan şair, 507 sətir, 2569 sözdən ibarət olan “Oğuznamə”sini də 12 dastana ayırmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi şair də hər dastanın sonunda çıxıb, söz söyləyib dastanı bitirir.

“Risaleyi-Nəsimi” poemasında 1417-ci ildə ağır bir cəzaya məhkum edilərək Hələb şəhərində öldürülən mütəəvvif şair Nəsiminin həyatı, faciəli sonu və inancı uğrunda etdiyi fədakarlıqlardan bəhs etdi.Ramiz Əskər tərəfindən dilimizə tərcümə olunan poemada adil şah məsələsi qabardılmışdır.

Əndəlib bu poemasında yaratdığı tiplərin taleyini izləmiş, folklor fantastikasına xas üslublardan istifadə etməyə çalışmışdır.

Nəsimi haqqında türkmən alimləri tərəfindən aparılan araşdırmalardan, Əndəlib, M.Fəraqi və Ağməhəmməd adlı şairin obrazına müraciət etməsindən də bəhs olunmuşdur. A.Meredov, N.Qullayev və T.Nepesovla birlikdə yazdığı “Böyük şairə həsr edilən

dastanlar”⁹ adlı məqaləsini bu poemaların tədqiqinə həsr etmişdir. Ö.İlyasov “Türkmən ədəbiyyatı tarixi”nin birinci hissəsində Nəsimi haqqında¹⁰, A.Meredovun “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi”¹¹, “Klassik ədəbiyyatımızda tərcüməçilik ənənəsi”¹² adlı məqalələrində, Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr edilən “Lirika”sına yazdığı müqəddimədə, A.Meredovun B.Axundov və T.Nepesovla birlikdə yazdığı “Əndəlib və Əsiri”¹³ adlı məqaləsində Əndəlibin “Nəsimi” poeması ilə bağlı məsələlər üzərində dayanmışlar, poemanın tərcümə əsəri olduğu qeyd etmişlər.

Ədəbiyyatçı A.Nuryağdiyev şairin məsnəvi formasında yazılmış poemasının nüsxələrini araşdırmışdır. A.Meredov yuxarıda da adını çəkdiyimiz “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi”¹⁴ və “Klassik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi”¹⁵ adlı tədqiqatlarında, Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr edilən “Lirika”sına yazdığı müqəddimədə “Nəsimi” poemasının tərcümə əsəri olduğunu göstərmiş, tərcümənin isə Əndəlib tərəfindən edildiyi qənaətindədir. N.Qullayev Nəsiminin “Şeirləri”nə yazdığı “Şərqi böyük şairi” adlı müqəddimədə onun türkiyəli şagirdlərindən biri Rəfiqinin “Gəncnamə” və “Eşqnamə” əsərinin böyük bir bölməsinin dahi şairə həsr olduğunu qeyd etmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə yaranan digər türkmən mənzumələri arasında xüsusi xarakterə malik olması ilə seçilən “Sədi Vəqqas” mənzuməsi islamın kəramətli

⁹ Meredov A.M., Nepesov T.N., Qullayev N.Q. Böyük şairə adanmış dastanlar // Mugallimler gazetisi. Aşgabat, 1971-ci il, 6 avqust. - s.2.

¹⁰ Türkmən ədəbiyyatı tarixi. [2 cildə] 1-ci kitab / Hazırlayan: Garriyev A. Aşgabat: İlim, -1975. -120 s.

¹¹ Meredov, A.M. Andalıp ve XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi // - Aşgabat: TSSR İlimlər Akademiyasının 19. Haberleri. İctimai ilmlər seriyası, - 1971, №3. - s.18-23.

¹² Meredov, A.M. Klasik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi // - Aşgabat: TSSR İA-nın 19. Haberleri, İctimai ilmlər seriyası, -1971, №3, - s. 33-37.

¹³ Meredov, A.M., Nepesov, T.N., Axundov, B.A. Andalıp ve Esiri // - Aşgabat: Sovet ədəbiyyatı jurnalı, - 1976, №1, s.9 -18.

¹⁴ Meredov, A.M. Andalıp ve XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi // - Aşgabat: TSSR İlimlər Akademiyasının 19. Haberleri. İctimai ilmlər seriyası, - 1971, №3. - s.18-23.

¹⁵ Meredov, A.M. Klasik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi // - Aşgabat: TSSR İA-nın 19. Haberleri, İctimai ilmlər seriyası, -1971, №3, - s. 33-37.

şəxslərindən olan Sədi Vəqqası vəsf etsə də, poemada comərdlik ortaya qoyulan əsas məsələdir. “Hekayəti-firon” poemasında qədim Misir fironlarının zamanından və yəhudi peyğəmbəri Musanın (Moisey) doğulmasından bəhs olunmuşdur. Əndəlib özündən öncəki ərəb-fars və türk ədəbiyyatında bir o qədər də əhəmiyyət verilməyən bu rəvayətin əsas məzmununu türkmən nağıl ənənələrinə əsasən işləmişdir.

Dissertasiyanın **II fəsl** “**Nurməhəmməd Əndəlib türkmən ədəbiyyatında yazılı dastan ənənəsinin banisi kimi**” adlanır. II fəslin “**Türkmən ədəbiyyatında Nurməhəmməd Əndəlibə qədərki dastançılıq ənənələri**” adlı birinci paragrafında “bacarıq”, “məharət”, “hiylə nümayiş etdirən”, “qəhrəmanlıq”, “sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat” mənasına gələn “dastan” sözünün istilah kimi “musiqi havası”, “melodiya”, geniş mənada isə “bədi əsər” mənasını daşıyan bu söz “əhvalat”, “hekayət”, “macəra”, “tərifnamə”, “tərcümeyi-hal”, eyni zamanda “rəvayət”, hətta “xalq romanı”, “xalq kitabı” mənalarını daşdığı qeyd olunmuşdur¹⁶.

Azərbaycanda “dastan” adlanan mətnləri türklər “destan”, Yakutiya türkləri “donqho”, Altay türkləri “kay çörçök”, Tuva türkləri “tool”, xakas türkləri “alptığ nımah”, qazaxlar “epos”, “cır”, “dastan”, uyğurlar və özbəklər “dastan”, türkmənlər “dessa”, başqırdlar “epos”, “dastan”, “poema”, “qissə”, “kobayr”, tatarlar “epos”, “dastan” kimi terminlərlə ifadə edirlər¹⁷. Türkmən dastanlarında diqqət çəkən məqamlardan biri baş qəhrəmanın igid, cəsur, fiziki gücü ilə yanaşı ağıl və zəkasını yerli- yerində işlədən aşıq, musiqiçi, bədahətən söz söyləyən sənətkar olmasıdır.

Baxşı qədim türk mədəni həyatında “rəqqaslıq, həkimlik, sehrbazlıq, musiqişünaslıq, şairlik” kimi vəsfləri özündə birləşdirir. Dastançılar tonquzlarda “şaman”, monqol və buryatlarda “bo” və ya “buque”, yakutlarda “oyun”, Ural-Altay türklərində “kam”, samoyedlərdə “tadibei”, qırğızlarda “baksı”, “baxşı”,

¹⁶ Təhmasib, M.A. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.A.Təhmasib. - Bakı: Elm, - 1972. - 310 s.

¹⁷ Aça, M.D. Kozı Körpeş-Bayan Sülü destanı üzərində mukayeseli bir araşdırma: / Filoloji elmler doktoru üzere yayımlanmamış doktora tezi / III Cilt (Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Ens) - Konya: -1998. – 250 s.

oğuzlarda “ozan” adlanır¹⁸.

Türkmən baxşılar “termeci” və “dastançı” olmaqla iki qrupa bölünür. Termeci baxşılar təhsil görmüş, dastançı baxşılar olmayan yerlərdə hazır dastanları təmtəraqlı oxuyan, xalq tərəfindən “qissəçi” kimi xatırlanan dastançılardır. Çox vaxt “qissəçi”lərin adlarının əvvəlinə “molla” sözü də artırılır. Molla Nepes, Molla Puri və s. Koroğlu və onun kimi digər dastanları danışan “dastançı baxşı”lar yüksək qabiliyyətləri və professionallıqları ilə seçilən, eyni zamanda kiçik yaşlarından usta baxşılardan yanında yetişib ustalaşan əsil “baxşı”lardır.

Dastan danışanlara yakutlar “olonhohut”, altaylar “kayçı”, Tıva türkləri “toolçu”, xakaslar “hayçı” və ya “nımahçı”, qırğızlar “comokçu”, “manasçı”, “ırçı”, “akın”, “cırsı”, uyğurlar “dastançı”, “koşakçı”, “bahşı”, “dastançı”, “şair”, qaraqalpaqlar “bahşı”, “jirov”, türkmənlər “başşı”, başqırdlar “sisen”, “yerov”, “kobayırısı”, Kazan-Sibir tatarları “çiçen” deyir¹⁹. Türkmən ədəbiyyatında dastanla bağlı “epos” (“Koroğlu”), “dastan” (Məsələn, N.Əndəlibin “Oğuznamə”sində hər bölmə “dessan” adlanır), “avtorlu dastan” (Əndəlib, Şeydai, Şahbəndə, Məğrubi, Molla Nepes kimi ədiblər tərəfindən yazılan “Leyli və Məcnun”, “Gül Sənubər”, “Gül Bülbül”, “Seyfəlmələk-Mədhəlcəmal”, “Zöhrə və Tahir”), “anonim dastan” (“Şahsənəm və Qərib”, “Nəcəf oğlan”, “Hüylükqa Həmra”), “erteki eposu” kimi terminlərdən istifadə olunur.

R.Rəcəbov, S.Qarriyev, N.Yusifov, C.Yusifova, Babış Mametyazov, Cəmilə Qurbanova, Bayram Şahmıradov, Halil İbrahim Şahin və başqalarının türkmən dastanları ilə bağlı verdiyi təsnifatlar dissertasiyada əks olunmuşdur. Nəticə olaraq türkmən dastanları 3 – eşq, qəhrəmanlıq və dini dastanlar olmaqla qruplaşdırılmışdır. Beləliklə, türkmən dastanlarını yerli və xarici qaynaqlı olaraq iki qrupa ayıra bilərik. “Koroğlu”, “Yusif və Əhməd”, “Dövlətyar”, “Alı bəy və Balı bəy”, “Tulum xoca” yerli, “Rüstəm-Zal”, “Şahbəhrəm”, “Gül-Sənubər”, “Seyfəlmələk-

¹⁸ Köprülü, M.İ. Edebiyat araşdırmaları I / M.F.Köprülü. - İstanbul: Ötügen yayınları, (3.basım) -1989. -565 s.

¹⁹ Ergin, M.H. Dede Korkut Kitabı I. Giriş-metin-faksimile / M.H.Ergin. - Ankara: Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, -1994. - 235 s.

Mədhalcamal”, “Gül-Bülbül” adlı dastanlar isə xarici qaynaqlara söykənir. Dastanda “Koroğlu” (“Göroğlu”), “Nəcəf oğlu”, “Şahsənəm və Qərib” , “Şahsənəm-Qərib” , “Aysənəm-Qərib”, “Yusif və Əhməd” (“Bozoğlu”), “Gövhər qız və Şıralı bəy”, “Gül-Bülbül” və s. haqqında məlumatlar da yer almışdır.

Aşağıdakı təsnifatda türkmən dastanlarında **obrazların bölgüsü** (1.Alp-batır tipləri: Koroğlu, Aytgəldi və s; 2.Qadın tipləri: a) ana, sevgili, həyat yoldaşı, b) mübariz qadınlar, c) cadugər və falçı qadınlar; 3.Düşmən tipləri: a) qızılbaşlar, Reyhan Ərəb və qardaşı Ərəb Reyhan, Bəzirgan, Osmanlı padişahı hünkar, Xivə xanı və Balı bəy, b) Hiyləgər tiplər, c) Qılınc kəsməyən qeyri-adi tiplər; 4.Köməkçi obrazlar a) köməkçi qadınlar, at, qılınc, quşlar, sehrlili ayaqqabılar, b) çobanlar, c) bəzirganlar) və **qoyulan motiflər** (1.Sosial həyatla bağlı motivlər: uşaqsızlıq, göbək kəsdii, ad vermə, yas, baxşılıq ənənəsi və baxşılar, toy. 2.Qeyri-adi hadisələrlə bağlı motivlər: öldürüb diriltmə, yuxu, fal, qeyri - adi quşlar – Simurq, Bilbilgöy, Dövlət quşu, Qeyri-adi ünsürlər – qeyri-adi su, qeyri -adi torpaq, Qeyri-adi məkanlar – Qaf dağı, İrəm bağı, qeyri-adi varlıqlar – əjdaha, div, pəri, bərzənni (yamyam); 3.Cadu və sehrlə bağlı motivlər: cadu, sehrlili saç, üzük, əsa, papaq, ayaqqabı, paltar, ağac, qurşaq, şəkil dəyişdirmə; 4.Dini motivlər: Allah / Xuda / Haqq, peyğəmbərlər, mələklər – Əzrail, Cəbrail, ərənlər / pirlər – Baba pir / övliya, hz.Əli, Xızır, dua; 5.Digər – başqa motivlər: ov və ovçuluq, hiylə, tələ qurmaq və dustaqlıq, qılıq dəyişdirmək, imtahan, cəzalandırma və mükafatlandırma) də yer almışdır.

II fəslin “Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli - Məcnun” və “Yusif - Züleyxa” dastanı” adlı ikinci paragrafında Əndəlibin ilk dastanı olan “Leyli-Məcnun” və “Yusif-Züleyxa” dastanından bəhs edilmişdir. “Leyli-Məcnun”da mövzu islam ədəbiyyatındakı kimidir. Nəzm və nəsr şəklində yazılan dastanın 2029 misrası mənzumdur. Füzulinin təsirinin açıq duyulduğu bu dastan hekayəsinin mənşəyi nə qədər ərəb coğrafiyası ilə bağlı olsa da, işlənmə baxımından türk cəmiyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hekayə klassik türk ədəbiyyatındakı kimi formalaşmış nəticələnmişdir. Əsərdə türk mədəniyyəti və mifologiyasının vacib rəqəmlərindən olan 7 rəqəminin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. İbn Sələmlə Leylinin

evliliyinin 7 il davam etməsi, Leyli Məcnundan onu gözləməsini istərkən aşiqin məşuqu 7 il gözləməsi bunun sübutudur. Əndəlib Məcnun dövrünün şərtlərində insanı heçə sayan cəmiyyətə baş qaldıran, etiraz edən, azadlıq mübarizəsi verən bir simvol olaraq əsərə ictimai bir məna yükləmişdir. Əndəlibin sözügedən dastanı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni, M.Füzuli və N.Gəncəvinin eyniadlı poemaları arasında müqayisələr aparılmış və fərqli və oxşar cəhətlər ortaya qoyulmuşdur.

Şairin “Leyli-Məcnun” dastanı ilə “Nəsimi” poeması arasındakı bənzərliklər də dissertasiyada əksini tapmışdır. Bu şairin sufilik görüşlərinin əks olunmasında daha çox özünü göstərir. Dastanın ümumi ruhunda “*Allah sevdiyi bəndələri əzab-əziyyətlə sınağa çəkir*” fikri duyulur. Yenicə danışmağa başlayan Qeysin Allahdan “*məni zülmə, istiraba düçar et*” deyərək yalvarmağı həmin fikrin sübutudur. Qeys Tanrıdan Leylinin ona qismət olması üçün, özünün zülmə düçar olması üçün yalvar-yaxar edir. Leylinin anasının “*Olmaz nəsihətlə sağlam, eşq əhlinin divanəsi, Yandırsa cismin, şəm özü, yanmazmı bu pərvanəsi*”, Məcnunun isə öz anasına: “*Hiyləniz faydasız olar, divanə hiyləni neyləsin*” dediyi fikirlər şairin sufilik görüşlərinin əksidir. Qızının vəsiyyətini yerinə yetirsin deyə, əyin-başını təmizləmək üçün evinə gəlməyi təklif edən anaya Məcnunun “*ey anacan tanrının hörməti xatirinə bu cür sözü mənə demə, bu yerişim bu halım belə bu dünyada çoxdur*” deyə cavab verməsindən aydın olur ki, onun məcnunluğu yalnız Leyliyə görə deyil. O dünyadan narazıdır. Eyni vəziyyəti şairin “Nəsimi” poemasında da müşahidə edirik. Nəsimi “*cümə günündə gül, molla müsəlmanda gül*” sözlərini səhv anlayan dindarlara həmin cümlənin doğru anlamını - “*çölü ağ, içi qara*” demək olduğunu izah etsəydi özünü ölümdən xilas edərdi. Ancaq görünür Nəsimi ölümü özü istəyib.

Dastanda Məcnunun dilindən “*O gündən ki mənə ustad təriqət öyrədibdir ki, sirrini hamıya bildirmə*” deyilən sözlər “Leyli Məcnun”u məhəbbətdən çox sufilik dastanına yaxınlaşdırır. Dastanda Məcnunun ustadının adı göstərilmir. Eyni halı poemada da müşahidə edirik.

Hər iki əsər arasında növbəti bənzərlik diqqət çəkir. “Leyli Məcnun” dastanının baş qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyətlər olması və

iki gəncin bəxtsiz sevgisindən bəhs edən rəvayətin VII əsrin sonlarında ortaya çıxması elm aləminə məlumdur. “Leyli-Məcnun” dastanında Məcnunun qəzəllərinin insanlar tərəfindən yazıya alınmasının şahidi oluruq. Şair bununla bağlı ədəbi üslubu “Nəsimi” poemasında da istifadə etmişdir.

Əndəlibin “**Yusif və Züleyxa**” dastanı da islam qaynaqlı bir əsərdir. Yüzlərcə şair tərəfindən işlənən bu mövzu o qədər uğurlu olmuşdur ki, məşhur professor Samoyloviç “*bu hekayənin türkmənlər arasında çıxdığı qənaətinə gəlmişdir*”²⁰.

Nəsrə nəzmin növbələşdiyi orjinal bir üslubda yazılmış əsər sadə və anlaşıqlı bir dildə yazılmışdır. Leksikasını əsasən türkmən sözlərinin təşkil etdiyi əsərin dilində bir çox şivə sözlərinə də rast gəlinir. Türkmən, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilən Əndəlib bu dillərin poetik imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Şair qəzəl, mürəbbə, müxəmməs kimi nəzm şkilləri ilə qəhrəmanlarını danışdırarkən bəzən də nəzmin ən çox istifadə olunan qoşma şəklindən yararlanır.

II fəslin “Nurməhəmməd Əndəlibin “Baba Rövşən” və “Zeynal Ərəb” dastanı” adlı üçüncü paragrafında şairin din müqəddəslərindən bəhs olunan digər dastanlarından söhbət açılır. “Baba Rövşən” dastanında hz.Əlinin islam dini uğrunda apardığı mübarizələrdən bəhs edilir. Mərgub şahın qoyduğu – əkinlərimizi zay edən dəryanın suyunu bağlamalı, vilayətimizi dağıdan, insanlarımızı məhv edən əjdahanı öldürməli, hz. Əlini tutub mənə gətirməli şərtlərini yerinə yetirərkən, hz.Əli Zülfüqar qılıncı və Döldül adlı atın köməyindən istifadə etmişdir.Dastan 1903-1916-cı illər arasında daşbasma yolu ilə 20 dəfə nəşr edilmişdir. Dastanda dördlüklər şəklində yer alan 44 mənzum parçadan 3-ü müxəmməs, 2-si beytdir. Dastanda da bu cür 3 mənzum parça vardır. Bu parçalar Baba Rövşən, hz.Əli və hz.Peyğəmbərin dilindən verilmişdir. “Baba Rövşən” dastanında Cəbrayıl motiv olaraq yer alsada, Əzrail, Mikayıl və İsrafilin də adları keçir.

Dastandakı digər dini motiv dua və surədir. Dastanın baş qəhrəmanı hər çətinliyində Allaha dua edir, ondan kömək istəyir.

²⁰ Türkmen, F.H., Geldiyev, G.G. Türkmen şiiri antolojisi / F.Türkmen, G.Geldiyev. - Ankara: Türksöy Yayınları, - 1995. - 942.s.

“Fatihə sürəsi” və “İsmi əzəm” duası dastanda xüsusi yer tutur. Hz.Əli Fatiha sürəsini oxuyaraq Mədinəyə gediləcək 6 aylıq məsafəni qısa vaxtda qət edir, “İsmi əzəm” duası ilə əjdahanın ağzından girib quyruğundan çıxır. Duaların oxunması ilə uzaq məsafələrin qısa zamanda qət edilməsi həm də möcüzəvi, qorxuducu və heybətli varlıq kimi təsvir edilmiş əjdaha isə əfsanəvi motivdir. 3, 5, 7 və 40 rəqəmləri dastanda çox işlənmişdir. Baba Rövşən dastanının 31 əlyazma, 22 daşbasma, 3 fotonüsxəsi mövcuddur²¹. Əndəlibin islami mövzularla əlaqəsi “Zeynal Ərəb” dastanında davam edir. Hər iki əsərində şair hz.Əli və oğlanlarının islam dini uğrunda apardıqları mübarizələri təsvir etmişdir. Əndəlibin "Zeynal Ərəb" dastanında məhəbbət mövzusu ilə yanaşı qəhrəmanlıq və dini mövzular da əhatə olunmuşdur.

“Zeynal Ərəb” dastanının mövzusu hz.Əlinin Bibi Hənifədən doğulan oğlu İmam Məhəmməd və onun sevgisi uğrunda iztirablar çəkən sevgilisi Zeynal Ərəbin macərələrindən götürülmüşdür. Nəzm və nəsrin növbələşməsilə yazılan dastanda mənzum hissələr daha çoxdur. Dördlükler 8 və 11 hecadan ibarətdir. Heyvan, qadağa, ölüm, qeyri-adi, say, rəng motivləri olsa da, dastanda "mif, sehr və yumor" motivinə rast gəlmirik. Əsərin dili olduqca sadədir, şeirləri axıcıdır. Hətta bəzi şeirləri xalq mahnısı kimi günümüzdə də türkmənlər arasında ifa olunur. “Zeynəl Ərəb” dastanı bir daha sübut etdi ki, Əndəlib mövcud rəvayətlərə sadıq qalaraq, xalqın dini həssasiyyətini nəzərə alaraq dastan yaratmışdır.

“Nurməhəmməd Əndəlibin “Mirzə Həmdəm” dastanı tərcümə yaradıcılığının bir hissəsi kimi” adlı dördüncü paragrafında Əndəlibin tərcümə yaradıcılığının bir hissəsi kimi “Mirzə Həmdəm” dastanından bəhs olunur. Fars-tacik dilindən türkməncəyə tərcümə olunan dastanı Əndəlib bərpa etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Nəstəliq üsulu ilə yazılmış, Orta Asiyada cildlənən əlyazma nüsxə XIX əsrin əvvəllərində – 1810-cu ildə ələ çatmışdır. Dastanda Əhməd və Əbdürrəhman Caminin lirik şeirləri mövcuddur ki, bu da sevgi və sufizmlə bağlı şeirlərdir. Hicri təqvimlə 1336-cı ildə (miladi 1902-1905) Hokant şəhərində daş basma üsulu ilə nəşr

²¹ Şahin, H.İ. Türkmən destanları və destançılıq geleneği / H. Şahin. - Konya: Kömen Yayınları, -2011. - 728 s.

olunan dastanın fars-tacik dilində olan doqquz nüsxəsi Özbəkistan və Tacikistanda saxlanılmaqdadır. Dastanın kim tərəfindən və nə zaman yazıldığı məlum deyil. Ancaq Əbdürrəhman Caminin (1414-1492), Əlişir Nəvainin (1441-1501), Soltan Hüseyn Bayqaranın yaşadığı illərə, dastanın dilinə, növünə, hadisələrin yaşandığı mühitə, obrazlara baxılırsa dastanın XVI əsrdən öncə yazıldığını və hadisələrin Orta Asiyada yaşandığını demək mümkündür. Dastanda Əndəlibin öz şeirlərinə də rast gəlmək olur. Hətta bəzi şeirlərdə Əndəliblə Caminin təxəllüsü bərabər işlənmişdir.

Əndəlib türk, fars-tacik ədəbiyyatları ilə tanış olarkən Cami təxəllüslü on şairin ortaya çıxdığını görmüşdü. Əndəlibin əsərləri ilə tanış olub, nümunə götürdüyü digər Cami XI-XII əsrlərdə yaşayan Əhməd Camidir. Cami adlanan yerdə yaşadığı üçün “Cami” təxəllüsünü götürmüşdür. Növbəti Əhməd Cami sufizmədən bəhs edən “Sirac Elsayrın” adlı kitabın və bir çox lirik şeirin müəllifidir. Əndəlibin tərcümə etdiyi “Mirzə Həmdəm” dastanında Əbdürrəhman Cami ilə yanaşı məhz bu dastanın müəllifi olan Əhməd Caminin də şeirlərinə rast gəlinir.

Dissertasiyanın III fəslində “**Türkmən ədəbiyyatında Nurməhəmməd Əndəlibin təsiri ilə yaranan dastançılıq ənənəsi: Molla Murad Xarəzmi və Molla Nepes**” adlanır. III fəslin “Molla Murad Xarəzminin “Dilavər və Güləsrar” dastanı və onun ideya-məzmun xüsusiyyətləri” adlı paragrafında Murad Murad Xarəzmi və onun “Dilavər və Güləsrar” dastanından bəhs olunur. Şairin bədii irsindən “Dilavər və Güləsrar”, “Zöhrə və Tahir” dastanları və 30-a yaxın şeiri günümüzdə gəlib çatmışdır.

Arəznəpəs Məmmədcumayevin verdiyi məlumatlara əsasən, “Dilavər və Güləsrar” dastanının hazırda dörd nüsxəsi mövcuddur ki, bunlardan üçü TEA-nın Məxdumqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondunda 3759, 5487 və 5508 nömrəli qovluqlarda, digəri isə Gürcüstan K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bu nüsxəni Gürcü alim Georgiy Tseretli 1930-cu illərdə Türkmənistan və Özbəkistanda olarkən kim olduğunu bilmədiyi birindən satın almışdır. Dastanın baş qəhrəmanı Dilavər sevgilisinə qovuşmaq üçün mübarizəyə qalxanda ona qarşı ilk çıxan valideyinləri olur. Şair ilk maneənin ata-anası olduğunu göstərməklə

türkmən ictimai həyatına xas xüsusiyyətləri verməklə yanaşı, həm də Dilavərin sevdiyinə qovuşmaqda nə qədər çəti olduğunu vurğulamaq istəmişdi.

Bütün fantastik – xəyali dastanlardakı kimi burada da Dilavər öz amalı uğrunda yola çıxanda şair ona qarşı çətinlikləri daha da gücləndirir. Zaman ölkəsi padşahlarının, cadugərlərin zindanına düşən Dilavərin çətinlikləri oradan çıxdıqdan sonra da bitmir. Kolan dağında 6 ay yolunu azmış şəkildə gəzir. Hər dəfə zindana düşənə qədər igidliklə vuruşur.

Molla Murad dövrün ictimai həyatında yaşanan hadisələrə laqeyd qalmamışdır. Rüstəm pəhləvana bənzədilən Dilavər Ahən Rəba şəhər həbsxanasında olarkən zindan həyatının bütün detallarını təsvir etmişdir.

Xalq dilinə yaxın ifadə və bənzətmələrin çox olduğu dastanın mənzum hissəsi ədəbi üsluba daha yaxındır. Dastandakı 80-ə yaxın şeir monoloq, 10-a yaxın şeir isə deyişmə. Məğrubinin və Şeydainin dastanlarından fərqli olaraq yoldaşlarının hamısı məhv olduqdan sonra Dilavər yalnız qalır. “Seyfəlmələk-Mədxalcamal” dastanının qəhrəmanından fərqli olaraq zindana düşən Dilavər düşməne müqavimət göstərir. Dilavərlə yanaşı Seyfəlmələk və Sənubər də Bərzənnilər ölkəsindən keçir, ancaq Seyfəlmələk yoldaşları Saqıt və İsfəndiyarla birlikdə düşməne yaxalananda onu öldürməsinlər deyərə padişaha yalvarır. Ancaq Dilavər onlar kimi acizliklə yalvarmır, mərdcəsinə vuruşur.

III fəslin **“Molla Nepesin “Zöhrə və Tahir” dastanının ideya-bədii xüsusiyyətləri”** adlı ikinci paragrafında Türkmənistan prezidenti Q.Berdimuhəmmədovun dediyi kimi “qəlbimizdə, xatirimizdə “eşq mülkünün sultanı” hökmü ilə yer tutan Molla Nepes yaradıcılığı və onun “Zöhrə və Tahir” dastanından bəhs edilmişdir. Molla Nepesin yaradıcılığının ilham mənbəyi sevib amma qovuşa bilmədiyini Durduxal adlı qız olmuşdur.

Şairin lirikasının şah əsəri hesab olunan “Bu məkana gəlmişəm” poeması 6 misradan ibarət olmaqla 34 bənddir. Poemada ilk diqqət çəkən cəhət dini obrazların əksəriyyət təşkil etməsidir. İkinci vacib cəhət bəzi personajların islam dininə mənsub tarixi şəxsiyyətlər olmasıdır ki, burada Əmin adı ilə verilən Məhəmməd

peyğəmbəri və onun dörd əsabəsindən Ömər, Əli, Osman və Veysəl Gərani ilə yanaşı, böyük mütəsəvvif şair Xoca Əhməd Yəsəvini görürük. Bir çox mifik, əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı Süleymanın arvadı Bilqeysin, Yusifin sevgilisi Züleyxanın, Məcnun, Fərhad, Harun və Hatəm Tainin eləcə də dində böyük xidməti olan 360 ərənin adı çəkilir. Olduqca sadə sujetə malik olan poemanın mərkəzində şairin peyğəmbər və mələklərin gözəlliyinə vurulduğu sevgilisi dayanır. Yer üzündəki qarışıqlığa səbəb olanın canını almaq üçün Allah Əzraili, Loğmanı, Cəbrayılı göndərsə də bir nəticə hasil olmur, o da aşıqlar cərgəsinə qoşulur.

Molla Nepesin irsində də türkdilli xalqların, xüsusən də oğuz qrupu türklərin arasında geniş yayılmış “Tahir və Zöhrə” mövzusu xüsusi yer tutur.

Dədə Qorqud adət-ənənəsini yenidən canlandırması da dastanda diqqət çəkən məqamlardandır. Dədə Qorqud kimi Molla Nepes də öyüd-nəsihət edir, ad qoyur, sevnələrə səbr diləyir. Qısacası, müəllif müdrik biri kimi qarşımıza çıxır. Şair hekayəni xalq deyimlərinə əsasən toplamış, özünü və Bossantac adlı yoldaşını da əsərə daxil edərək yenidən işləmişdir.

M.Nepesin sözügedən dastanı Azərbaycan variantı ilə müqayisə olunmuş, fərqli və oxşar cəhətləri aşkarlanmışdır. Dastanın mövzu qaynağı və təşəkkülü haqqında müxtəlif fikir və düşüncələr 4 qrupda ümumiləşdirilmişdir. I qrupla bağlı fikirlərin ilki Peretev Naili Boratava aiddir. Alim Tahirin yaşadığına dair söylənən rəvayətlərə əsaslanaraq bu dastanı bir zamanlar yaşamış, aşıqların romanlaşmış hekayəsi hesab etmişir. M.Təhmasibin türkmən folklorşünası Aman Kəkilova istinadən verdiyi məlumata görə Tahir və Zöhrə, Səyyadinin yuxusuna girərək, onların həyatına aid bir əsər yazmasını istəmişlər. Səyyadi də xalq arasından onlarla bağlı məlumatları toplayaraq məsnəvisini yazmışdır. II baxış nümayəndələri V.M.Jirmunski və T.Zərifovun verdiyi məlumata görə “Tahir və Zöhrə” Orta Asiyada çox geniş yayılmış “Kazi Körpeş və Bayan Sülü” dastanının bir variantıdır. III baxış tərəfdarlarına görə hekayənin mövzusu qədim astral təsəvvürlərlə əlaqəlidir, hətta onların bir antropomorfizmidir. Bu baxış M.Təhmasibə aiddir. IV baxış tərəfdarları dastanın mövzusunu ərəb-fars qaynağı ilə

bağlayırlar.

Konyada Bəyhəkim məhəlləsində Səlcuqlu dövrünə aid “Tahir və Zöhrə” məscidi²² vardır ki, Mehmet Öndər bu məscid və türbə haqqında əfsanə belə nəşr etdirmişdir²³. “Tahir və Zöhrə” dastanına aid 2 xalq mahnısı (türkü) TRT kanalının xalq musiqi repertuarına daxil edilmişdir. Bunlardan biri Azərbaycan musiqi havası olaraq söylənən “Qurban olduğum” rədifli mahnıdır. Dastanın təsiri ilə başqa əsərlər də yaranmışdır. Bunlardan biri Türkiyədə XIX əsrdə Güllü Agopun teatrında oynanan “Zöhrə ilə Tahir” pyesidir. Bu pyesə 1869, 1971-74 və 1879-cu illərdə dəfələrlə ssenarilər yazılmışdır. Ancaq mövzu çox dəyişikdir. Tahir və Zöhrəyə Romeo və Cülyettanın qarışığından ibarət bir ssenari hazırlamışdır. Televiziya üçün hazırlanmış ikinci filmi Erdoğan Ergezer çəkmişdi.

Tədqiqat işində aşağıdakı əsas **nəticələr** əldə edilmişdir:

- Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Əbülqasım Firdovsi, Yunus Əmrə, Dövlətməhəmməd Azadi N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli kimi sənətkarlar N. Əndəlibin düşüncə qaynağını təşkil etmişdilər;
- N. Əndəlib türkmən xalqının mədəniyyət tarixinə şərəfli səhifələr yazmış, türkmən ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fikrinin, demokratik-maarifçilik ideyasının carçısı, ictimai zülm və bərabərsizliyə, mövhumat və xurafata qarşı fəal və barışmaz mübarizə aparan ziyalılıq nümunəsidir;
- N. Əndəlib sözün həqiqi mənasında bir maarifçi və türkçü şairdir;
- N. Əndəlib mövzu zənginliyi və rəngarəngliyi ilə qələmə aldığı əsərlərdə türkmən xalqının estetik zövqünün yüksəldilməsində, xalqın milli özünüdərk ruhunun tərbiyələndirilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir;
- N. Əndəlibin yaradıcılığı sevgi ilə yanaşı tarix, coğrafiya, mədəniyyət, vətən, həyat, qəhrəmanlıq, inanc və inam kimi mövzuları da əhatə etmişdir;
- N. Əndəlib dövrünün Quran əxlaqını ən yaxşı şəkildə təbliğ edən ədiblərdən və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında islami

²² Konyalı, İ.M. Abideleri ve kitabeleriyle Konya tarihi / İ.Konyalı. - Konya: Yeni kitap basımevi, -1964. - 1213 s.

²³ Önder, M. Konya efsaneleri / M. Önder. - Konya: Şahap kitap evi, -1963. - 205 s.

- mövzunun ən aparıcı şəxsiyyətlərindən olmuşdur;
- N.Əndəlib klassik türkmən ədəbiyyatında oğuznaməçilik və dastançılıq ənənələrinin əsasını qoymuşdur;
 - N.Əndəlib ilk yazılı dastan (“Leyli-Məcnun”, “Yusif-Züleyxa”, “Baba Rövsən”, “Zeynal Ərəb”) ənənəsinin əsasını qoymuşdur;
 - N.Əndəlib Türkmənistanda tərcüməçilik məktəbinin əsasını qoyan ilk şair olmuşdur (ərəbcədən “Məqsədnamə”, farscadan “Dörd mələk”, “Mirzə Həmdəm” dastanlarını, M.Füzuli, Cami və Ə.Nəvainin şeirlərini ərəb və fars dilindən türkməncəyə tərcümə etmişdir);
 - N.Əndəlib klassik türkmən ədəbiyyatını xalq ənənələri və mədəniyyəti ilə bağlayan ilk türkmən şairi olmuşdur;
 - N.Əndəlib türkmən xalqının milli varlığını, adət-ənənələrini, insani dəyərlərini xalq dilində şeir dili ilə ortaya qoymuş ədəbi sima olmuşdur;
 - Ən əsası özündən öncəki türkmən şairlərinin cağatayca yazmaq tilsimini sındıraraq ana dilində – türkməncə yazmaqla bir ilkə imza atmışdır.
 - Bu gün belə dominantlığı türkmən ədəbiyyatında inkar olunmayan şair türkmən ədəbi dilinin banisi kimi özündən sonrakı nəsil – M.Fəraqi, M.V.Kəminə, Molla Murad Xarəzmi, Molla Nepes və s. üçün ədəbi məktəb rolunu oynamışdır;
 - N.Əndəlibin yaradıcılığı insanları güvənli bir şəkildə, insanca yaşamağa, ədalətə, yaxşılığa və doğruluğa dəvət edir, hər fürsətdə birlik və bərabərliyə çağırır;
 - N.Əndəlibin fikir və düşüncələri hazırda da türkmən atalar sözlərində öz əksini tapmış, görüşləri türkmən adət-ənənəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıda çap olunmuş məqalə, konfrans materialı və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin təxəllüsü, təvəllüd tarixi və doğum yeri haqqında fikirlər // – Bakı: BDU, “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2016. № 2 (98), – s.256-259.
2. Nurməhəmməd Əndəlibin “Oğuznamə” poemasının “Oğuz Xaqan” dastanı ilə oxşaq və fərqli cəhətləri // – Bakı: “Elm-təhsil” nəşriyyatı, Filologiya məsələləri, – 2017. № 5, – s.385-392.
3. Türkmən şairi Nurməhəmməd Əndəlibin “Nəsimi” poeması: mübahisələr və mülahizələr // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2017. № 4, s.64-72.
4. Nurməhəmməd Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” dastanının təhlili // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və Elmi İnnovasiyalar” mövzusunda Respublika Elmi-texniki Konfransının materialları (II Hissə), – Bakı: AZTU. – 3-5 may- 2017, –s.447-450.
5. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin yaradıcılığında islam konteksti - “Səğdi Vaqqas” poeması əsasında // Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: "Elm və təhsil", BDU, – 7 dekabr-2017, – s.187-189.
6. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin yaradıcılığında islami dəyərlər (“Səğdi Vaqqas” poeması əsasında) // “İslam həmrəyliyi-2017: Reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda elmi-metodik konfransının materialları, – Bakı: BDU, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 25-26 aprel-2017, –s.176-177.
7. Nurməhəmməd Əndəlibin poema yaradıcılığında “Risaleyi Nəsimi” məqamı // – Naxçıvan: “Tusi” nəşriyyatı, Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsunaslıq və tarix). AMEA Naxçıvan bölməsi: İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, – 2018. – cild 8, № 2 (28), – s.24-31.

8. The translation activity of Nurmammed Andalib: poet`s “Mirza Hamdam” epos based on text and fragments // – Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія, збірник наукових праць, Україна: Видавничий дім «Гельветика», – 2018, Випуск 33, том 2, – с.147-150.
9. Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələri fonunda Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə “Nəsimi” poeması arasındakı oxşarlıqlar // – Naxçıvan: NU, “NUH” nəşriyyatı, Elmi əsərlər, – 2018, № 3 (10), – s. 183-190.
10. Nurməhəmməd Əndəlibin yaradıcılığı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar və şairin bibliografiyası // –Bakı: ADU, Elmi xəbərlər. – 2018 № 3-4. – s.96-104.
11. Türkmən ədəbiyyatı nümayəndəsi Nurməhəmməd Əndəlibin lirika yaradıcılığı // Ankara 3rd International Conference of science. – Ankara: – 31st of July-2018, № 1, – s.30-34.
12. Nurməhəmməd Əndəlibdən sonrakı dastançılıq: Molla Nəfəsin “Zöhrə və Tahir” dastanı ilə eyniadlı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanının müqayisəli təhlili // IV. Uluslararası filoloji sempozyumu. – Alanya: ASOS yayınları. Alaaddin Keyqubad Universiteti. – 3-4-5 Mayıs-2018, – s. 465-474.
13. “Türk” Anlamının Tarixdə “Türk” Fenomeninin Formalaşmasına Təsiri ve Nurməhəmməd Əndəlibin Yaradıcılığı Esasında Azerbeycan Türkmen Edebi İlişkileri // 2.Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Kongresi tam metin kitabı. –Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, – 15-16 Kasım-2018, – s.45-60.
14. Nurməhəmməd Əndəlibdən sonrakı dastançılıq: Molla Nəfəsin “Zöhrə və Tahir” dastanı ilə eyniadlı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanının müqayisəli təhlili // 4.Uluslararası Filoloji Sempoziumu özet kitabı, – Alanya: Alaaddin Keyqubad Universiteti, – 3-4-5 Mayıs-2018, – s. 102.
15. “Türk” Anlamının Tarixdə “Türk” Fenomeninin Formalaşmasına Təsiri ve Nurməhəmməd Əndəlibin

- Yaradıcılığı Esasında Azərbaycan Türkmən Edebi İlişkileri // II Siyasət Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Kongresi özet kitabı. – Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, – 15-16 Kasım-2018. – 20-22.
16. Nurməhəmməd Əndəlibin “Baba Rövsən” və “Zeynal Ərəb” dastanı və şairin yaradıcılığında “Fütüvvətnaməçilik” cərəyanının izləri // – Naxçıvan:Naxçıvan universiteti.“NUH” nəşriyyatı, Elmi əsərlər. İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika, və psixologiya, riyaziyyat, – 2019, № 1 (12), – s. 124-129.
 17. Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı və onun digər “Leyli və Məcnun” əsərləri ilə (Nizami, Füzuli və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni) fərqli və oxşar cəhətləri // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2019. № 2. –s. 55-64.
 18. Ümumtürk ədəbiyyatında “dastan” anlayışı // –Elazığ: Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), – 2019. – Cilt: 3, Sayı: 1, – s.133-139.
 19. Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik, struktur // – Bakı: ARTN, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2019. №3-4, – s.149-164.
 20. Türkmən dastanlarında təsnifat, tip və motiv problemi // – Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2019. № 4, –s. 41-46.
 21. İmadəddin Nəsimi və Türkmən ədəbiyyatı // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nəsimi və intibah ideyaları” mövzusunda respublika elmi konfransın məqalələr toplusu. –Bakı: ADU, – 11 oktyabr-2019, – s.201-207.
 22. “Aşk mülkünün sultanı” Molla Nəfes və lirik yaradıcılığı // – Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosial Bilimler Dergisi / The Journal of International Social Sciences. – Ocak-2020. Cilt:30, Sayı:1, – s.21-28.
 23. Nurməhəmməd Əndəlibin qəzəllərinin dil və məzmun xüsusiyyətləri // – Elazığ: Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları dergisi (TÜRKLAD), – Hazıra-2020. Cilt:4, Sayı:1. – s.91 – 99.

24. Nurməhəmməd Əndəlilin “Zeynəl Ərəb” dastanı və onun ideya-məzmun və şəkil-üslub xüsusiyyətləri // – Bursa: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), – Aralık-2020. Cilt:9 Sayı:4, –s.1359-1370.
25. Nurmuhammed Əndelilin “Baba Rövşen” Dastanı və Onun İdeya-Məzmun xüsusiyyətləri // – İzmir: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, – Kış/2020. №2, – s. 491-504.
26. N.G.Andelib'in katkısıyla meydana gelen destancılık: Molla Nefesi'nin "Zühre ve Tahir" destanının fikir içeriği özellikleri // – Bakı: ARTN, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021. № 2 (268), – s.57-75.
27. Nasim's theme in the creativity of Magtymguly Pyragy and Nurmuhammed Andalib // “Makhtumkuli Fraghi and the Turkmen people's cherished dream of independent statehood” International Conference (June 26, 2021): “Magtymguly Pyragy we türkmen halkynyň Garaşsyz döwletlilik taglymaty” – Aşgabat: Ylym, s. 399-406;
28. Content and analysis of Nurmahammad Andalibe's poem "Pharaoh's story" //1ST International Conference of Modern Trends in Humanities and Social sciences (online), The Academic Research and Policy Development Foundation (ARPDF) İslamabad, Pakistan, 03-05 August 2021, s.34;
29. Molla Murad Xarəzmi və onun “Dilavər və Güləsrar” dastanı // -Bakı: ARTN, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021. № 4, (270), – s.66-73;
30. Türk halkında aşık sanatı (Azərbaycan ve Türkmenistan) // Yunus Emre Ulusal Öğrenci Sempozyumu. – Düzce: Düzce Üniversitesi, – 28-29 Eylül 2021, Səhifə 59-65;
31. Türk halkında aşık sanatı (Azərbaycan ve Türkmenistan) (tezis) // Yunus Emre Ulusal Öğrenci Sempozyumu. – Düzce: Düzce Üniversitesi, – 28-29 Eylül 2021, Səhifə 26

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 may 2022-ci il tarixində saat 12:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 117, AMEA Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.03.2022

Kağız formatı: A5

Həcm: 39145

Tiraj: 100